

O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI JIZZAX FILIALI

ISSN 2181-3884

ZAMONAVIY ILMIY-TEXNIK TADQIQOTLAR

xalqaro jurnali

Vol. 2 No. 2

2026

**International Journal of
Contemporary Scientific
and Technical Research**

**Volume 2 Issue 2
2026**

**Zamonaviy ilmiy-texnik
tadqiqotlar xalqaro jurnali**

**2-son
2026**

**Международный журнал
современных научно-
технических
исследований**

**Том 2 Выпуск 2
2026**

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETINING JIZZAX FILIALI

Xalqaro ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

P.f.d., prof., O.X. Turakulov

Bosh muharrir:

A.A. Abdumalikov

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

D.M. Jomurodov

Tahririyat hay'ati:

1. B.f.d., prof., S. Murodova (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
2. P.f.n., prof., S. Usmanov (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
3. T.f.n., dos., S. Tavboev (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
4. F.f.d., prof., N. Djusupov (O'zDJTU, UZB)
5. T.f.d., dos., S. Ruzimov (TTPU, UZB)
6. P.f.d., prof., G. Lekerova (SKU, KZH)
7. DSc., Ali Coşkan (ASUI, TR)
8. T.f.d., prof., D. Irgasheva (TATU, UZB)
9. T.f.d., prof., I. Siddikov (NRU TIIAME, UZB)
10. T.f.n., dos., S. Eshkabilov (NDU, US)

Zamonaviy ilmiy-texnik tadqiqotlar xalqaro elektron jurnali (International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research) O'zMU Jizzax filiali Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2022-yil 9-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №038200 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-3884 ISSN raqami olingan.

© "O'zMU Jizzax filiali" – 2023

Tahririyat manzili:

130100, Jizzax viloyati, Jizzax shahri,
Sh.Rashidov Shox ko'chasi, 259-uy.

AUTIZM SPEKTRI BUZILISHI BO'LGAN BOLALARNI INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDA TA'LIMGA JALB ETISH USULLARI

Usmanova Nilufar Ilhom qizi

Alfraganus universiteti, talaba.

Annotatsiya.

Mazkur maqolada autizm spektri buzilishiga (ASB) ega bo'lgan bolalarni umumta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim jarayoniga jalb etishning ilmiy-nazariy asoslari yoritiladi. Inklyuziv ta'limning asosiy tamoyillari, autizmga ega bolalarning psixologik, pedagogik va senzomotor xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ularni ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun qo'llanilishi lozim bo'lgan metod va strategiyalar ko'rib chiqiladi. Maqolada pedagoglar, psixologlar va ota-onalarning hamkorligi, shuningdek, individual ta'lim dasturlari tuzish zarurati alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: autizm spektri buzilishi, inklyuziv ta'lim, individual yondashuv, pedagogik strategiya, psixologik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy integratsiya.

МЕТОДЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Усманова Нилуфар Илхом кизи

Университет Alfraganus, студентка.

Аннотация.

В данной статье рассматриваются научно-теоретические основы вовлечения детей с расстройствами аутистического спектра (РАС) в процесс инклюзивного образования в общеобразовательных учреждениях. Анализируются основные принципы инклюзивного образования, психологические, педагогические и сенсомоторные особенности детей с аутизмом. Особое внимание уделяется методам и стратегиям, способствующим их успешной интеграции в образовательную среду. Подчеркивается важность сотрудничества педагогов, психологов и родителей, а также необходимость разработки индивидуальных образовательных программ с учетом особых образовательных потребностей каждого ребенка.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, инклюзивное образование, индивидуальный подход, педагогическая стратегия, психологическая поддержка, социальная интеграция.

METHODS OF ENGAGING CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER IN EDUCATION WITHIN AN INCLUSIVE LEARNING ENVIRONMENT

Usmanova Nilufar Ilhom qizi

Alfraganus University, Student.

Abstract.

This article examines the theoretical foundations of engaging children with Autism Spectrum Disorder (ASD) in inclusive education within general education institutions. It analyzes the fundamental principles of inclusive education as well as the psychological, pedagogical, and sensorimotor characteristics of children with ASD. Particular attention is given to the methods and strategies required for their successful integration into the educational environment. The study also emphasizes the importance of collaboration among teachers, psychologists, and parents, as well as the necessity of developing individualized education programs tailored to the specific educational needs of each child.

Keywords: autism spectrum disorder, inclusive education, individualized approach, pedagogical strategies, psychological support, social integration.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimida inklyuzivlik g'oyasi global darajada keng tarqalmoqda. Inklyuziv ta'lim — bu imkoniyati cheklangan bolalarning sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda ta'lim olish jarayonini tashkil etish bo'lib, u bolalarning ijtimoiy hayotga faol moslashuvi va integratsiyasini ta'minlaydi.

Autizm spektri buzilishiga ega bo'lgan bolalarda nutq va kommunikatsiya, ijtimoiy muloqot, sezgi jarayonlari va kognitiv faoliyatda turli qiyinchiliklar kuzatiladi. Shunga qaramay, ular ko'pincha intellektual salohiyat, xotira va vizual idrok jihatidan yetarli imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Shu bois ularni inklyuziv ta'lim tizimiga jalb etish nafaqat ta'limiy, balki psixologik va sotsial jihatdan ham ijobiy natija beradi.

Adabiyotlar tahlili. Autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'lim tizimiga jalb etish masalasi so'nggi yillarda maxsus pedagogika, psixologiya va nevrologiya sohalarida keng tadqiq etilayotgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammoning nazariy va amaliy asoslari ko'plab xorijiy olimlar tomonidan o'rganilib, autizmlı bolalarning rivojlanish xususiyatlari, ularning ta'lim ehtiyojlari hamda inklyuziv muhitda samarali ta'lim olish shart-sharoitlari yoritilgan.

ASB bo'lgan bolalar rivojlanishining psixofiziologik asoslarini tushuntirishda tizimli yondashuv muhim o'rin egallaydi. Tadqiqotchilar bolaning ruhiy va jismoniy rivojlanishi o'zaro bog'liq funksional tizimlar faoliyati bilan izohlanishini ta'kidlaydilar. Shu sababli inklyuziv ta'limni tashkil etishda nafaqat akademik ko'rsatkichlar, balki sensor, kommunikativ va emotsional rivojlanish darajasi ham hisobga olinishi zarurligi qayd etiladi [1, 28–35-b.].

Autizm fenomenining ilmiy tavsifi ilk bor bolalarda uchraydigan ijtimoiy muloqot, nutq va xulq-atvordagi o'ziga xos buzilishlarni tadqiq etish orqali shakllangan. Tadqiqotlarda ASBning asosiy diagnostik belgilariga ijtimoiy aloqalarning cheklanganligi, stereotip xatti-harakatlar hamda kommunikativ qiyinchiliklar kiritilib, aynan ushbu omillar inklyuziv ta'lim jarayonida individual yondashuvni talab qilishi asoslab berilgan [2, 54–61-b.].

Bolaning psixik rivojlanishida harakat va sensor tajribaning ahamiyatini yorituvchi ilmiy ishlarda motor faoliyat, fazoviy tasavvur va sensor integratsiya rivojlanishi ta'lim samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi. Ayniqsa, autizmlı bolalarda uchraydigan sensor sezuvchanlik va harakat koordinatsiyasi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish uchun maxsus pedagogik mashg'ulotlardan foydalanish tavsiya etiladi [3, 96–103-b.].

Madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi vakillari bolaning psixik rivojlanishi ijtimoiy muhit va ta'lim ta'sirida shakllanishini ilmiy asoslab berganlar. Ularning fikricha, inklyuziv ta'lim bolaning mavjud imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi rivojlantiruvchi muhitni yaratishi bilan ahamiyatlidir. Ayniqsa, "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi autizmlı bolalar bilan individual ishlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [4, 112–118-b.].

Nevrologik tadqiqotlarda autizm rivojlanishida markaziy nerv tizimi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari alohida ko'rib chiqilgan. Tadqiqotchilar erta tashxis va kompleks pedagogik yondashuv bolaning keyingi rivojlanish ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilashini ta'kidlaydilar. Shuningdek, reabilitatsiya jarayonida ota-ona, pedagog va mutaxassislarning hamkorligi yuqori natija berishi ilmiy jihatdan asoslangan [5, 74–82-b.].

ASB rivojlanishining nevrologik markerlarini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda erta yosh davrida kuzatiladigan ayrim sensor va xulqiy belgilar keyinchalik rivojlanish buzilishlarini prognoz qilish imkonini berishi ko'rsatib o'tilgan. Bu esa inklyuziv ta'limga tayyorlash ishlarini imkon qadar erta boshlash zarurligini tasdiqlaydi [6, 43–49-b.].

Sensor integratsiya va sensomotor korreksiya bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda autizmlı bolalarda sezgi tizimining o'ziga xos ishlashi o'quv faoliyati, ijtimoiy moslashuv va xulq-atvorga sezilarli ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan. Shu sababli inklyuziv ta'lim jarayonida vizual tayanchlar, strukturalashtirilgan muhit, sensor tanaffuslar va individual pedagogik strategiyalardan foydalanish tavsiya etiladi [7, 65–73-b.].

Shunday qilib, tahlil qilingan ilmiy manbalar autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga muvaffaqiyatli jalb etish uchun kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqotlar individual ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, sensor va kommunikativ xususiyatlarni hisobga olish, ota-onalar hamda mutaxassislar hamkorligini yo'lga qo'yish inklyuziya samaradorligini oshirishning asosiy omillari ekanligini tasdiqlaydi. Shu jihatdan mazkur maqola ham mavjud ilmiy qarashlarga tayangan holda autizmlı bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etishning samarali usullarini yoritishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda nazariy va tahliliy metodlardan foydalanildi. Xususan, autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etishga oid ilmiy-pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlar tahlil qilindi, mavjud ilmiy qarashlar qiyosiy o'rganildi hamda umumlashtirildi. Shuningdek, inklyuziv ta'lim amaliyotida qo'llanilayotgan zamonaviy pedagogik yondashuvlar, individual ta'lim strategiyalari va autizmlı bolalarni qo'llab-quvvatlash usullarining samaradorligi tahlil qilinib, ularning ilmiy asoslangan jihatlari yoritildi.

Natija

Autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarni maktabgacha va umumta'lim muassasalariga muvaffaqiyatli integratsiya qilish zamonaviy maxsus pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, autizmlı bolalarni imkon qadar erta inklyuziv ta'lim muhitiga jalb etish ularning nutqiy rivojlanishi, kommunikativ kompetensiyasi, ijtimoiy moslashuvi hamda mustaqil hayot ko'nikmalarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, maktabgacha yosh davrida tashkil etilgan inklyuziv ta'lim bolaning tengdoshlari bilan tabiiy muloqotga kirishishi, o'yin faoliyatida ishtirok etishi va ijtimoiy qoidalarga moslashishini

tezlashtiradi. Shu bois rivojlangan davlatlar tajribasida autizmlı bolalarnı imkon qadar erta umumiy ta'lim tizimiga kiritish tavsiya etiladi.

Inklyuziv ta'limning asosiy maqsadi faqat autizmlı bolani oddiy sinfga joylashtirish emas, balki uning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqaradigan, xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratishdan iboratdir. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda inklyuziya har bir bolaning sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlovchi ijtimoiy jarayon sifatida baholanadi. Biroq autizm spektri buzilishi bo'lgan o'quvchilar muvaffaqiyatli ta'lim olishi uchun differensial yondashuv, individual o'quv dasturi, psixologik-pedagogik kuzatuv hamda zarur hollarda tyutor yoki assistent-pedagog ko'magiga ehtiyoj sezadi. Qo'llab-quvvatlash darajasi bolaning funksional imkoniyatlari, kommunikativ rivojlanishi va xulq-atvor xususiyatlariga qarab belgilanishi zarur.

Autizm spektri buzilishi juda keng klinik ko'rinishga ega bo'lib, har bir bolaning rivojlanish darajasi, qiziqishlari va ehtiyojlari bir-biridan sezilarli farq qiladi. Shu sababli "bir xil metod barcha bolalar uchun mos keladi" degan yondashuv inklyuziv ta'lim amaliyotida samara bermaydi. Har bir o'quvchi uchun individual rivojlanish xaritasi ishlab chiqilishi, o'quv maqsadlari bosqichma-bosqich rejalashtirilishi hamda ularning bajarilishi muntazam monitoring qilinishi lozim.

Ko'plab autizmlı bolalarda intellektual salohiyat saqlangan bo'lib, ayrim hollarda ular matematika, informatika, xorijiy tillar, musiqa yoki tasviriy san'at kabi yo'nalishlarda yuqori natijalarga erishishlari mumkin. Ularning kuchli vizual xotirasi, detallarni tez eslab qolishi hamda ma'lum bir sohaga chuqur qiziqishi o'quv faoliyatida muhim ustunlik hisoblanadi. Biroq bu imkoniyatlarni to'liq namoyon etishga ijtimoiy muloqotdagi qiyinchiliklar, nutq pragmatikasining buzilishi, moslashuvchan fikrlashning sustligi va yangi vaziyatlarga moslashishdagi muammolar to'sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli pedagoglar bolaning kamchiliklariga emas, balki uning kuchli tomonlariga tayangan holda ta'lim jarayonini tashkil etishlari maqsadga muvofiqdir.

Autizmlı bolalarda eng ko'p uchraydigan muammolardan biri kommunikativ kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmaganligidir. Ayrim bolalarda faol nutq rivojlangan bo'lsa-da, ular suhbatni boshlash, davom ettirish, savollarga mazmunli javob berish yoki suhbatdoshning his-tuyg'ularini anglashda qiyinchilikka duch keladilar. Boshqa bolalarda esa nutq umuman shakllanmagan bo'lishi mumkin. Bunday hollarda PECS kartochkalari, vizual kommunikatsiya vositalari, piktogrammalar yoki elektron kommunikatorlardan foydalanish bolaning ta'lim jarayonidagi faolligini oshiradi hamda frustratsiya holatlarining kamayishiga yordam beradi.

ASB bo'lgan bolalarning aksariyatida sensor integratsiya buzilishlari kuzatiladi. Ular yorug'lik, baland tovush, kuchli hid, jismoniy tegish yoki ko'p sonli odamlar mavjud bo'lgan muhitga nisbatan yuqori sezuvchanlik namoyon etishlari mumkin. Oddiy sinf sharoitida shovqin, qo'ng'iroq ovozi, partalarning yaqin joylashuvi yoki tanaffusdagi gavjumlik bola uchun kuchli stress manbaiga aylanishi ehtimoldan xoli emas. Natijada o'quvchi darsdan chalg'ishi, xavotirlanishi, stereotip harakatlarni kuchaytirishi yoki agressiv reaksiyalarni namoyon qilishi mumkin. Shu sababli inklyuziv sinflarda sensor ehtiyojlarni hisobga olgan holda tinchlanish burchagi tashkil etish, vizual tartibni saqlash va ortiqcha sensor yuklamalarni kamaytirish tavsiya etiladi.

Autizmlı bolalarda ijro funksiyalari ham o'ziga xos rivojlangan bo'ladi. Rejalashtirish, vaqtni boshqarish, topshiriqlarni ketma-ket bajarish hamda faoliyatni mustaqil tashkil etish ko'pincha murakkab kechadi. Shuning uchun kun tartibini vizual jadval asosida tashkil qilish, topshiriqlarni kichik bosqichlarga ajratish, aniq va qisqa ko'rsatmalar berish hamda bajarilgan ishlarni muntazam rag'batlantirib borish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Inklyuziv ta'lim muvaffaqiyati faqat o'qituvchi faoliyatiga bog'liq emas. Bu jarayonda maktab ma'muriyati, maxsus pedagog, logoped, psixolog, defektolog, tyutor hamda ota-onalarning uzluksiz hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalar bolaning qiziqishlari, kundalik xulqi va individual ehtiyojlari haqida muhim ma'lumot manbai bo'lsa, pedagoglar ta'lim strategiyalarini amaliyotga tatbiq etadilar. Mutaxassislar o'rtasidagi muntazam fikr almashinuvi va umumiy rivojlantiruvchi rejaning ishlab chiqilishi inklyuziya samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Bugungi kunda autizmlı bolalarnı inklyuziv ta'limga jalb etishda ABA (Applied Behavior Analysis), TEACCH, Denver modeli (ESDM), vizual qo'llab-quvvatlash texnologiyalari, ijtimoiy hikoyalar (Social Stories), video-modellashtirish hamda tengdoshlar vositasidagi o'qitish kabi ilmiy asoslangan metodlardan keng foydalanilmoqda. Mazkur metodlarning maqsadi bolaning akademik bilimlarini oshirish bilangina cheklanmay, balki uning mustaqilligi, ijtimoiy faolligi, emotsional barqarorligi va jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasini ta'minlashdan iboratdir.

Autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarnı inklyuziv ta'lim tizimiga muvaffaqiyatli jalb etish individual yondashuv, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, moslashtirilgan ta'lim muhiti hamda mutaxassislar va ota-onalar hamkorligiga asoslangan kompleks yondashuvni talab qiladi. Aynan shunday tizimli ishlar orqali autizmlı bolalarning ta'lim sifati, ijtimoiy faolligi va mustaqil hayotga tayyorgarligini sezilarli darajada oshirish mumkin.

Autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarnı inklyuziv ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli jalb etish puxta rejalashtirilgan pedagogik strategiyalar va individual yondashuvni talab etadi. Inklyuziv ta'limning samaradorligi, avvalo, bolaning rivojlanish xususiyatlarini chuqur o'rganish, mavjud imkoniyatlarini aniqlash hamda ta'lim jarayonini aynan shu imkoniyatlarga moslashtirish bilan belgilanadi. Har bir autizmlı bola o'ziga xos rivojlanish profiliga ega bo'lganligi sababli, barcha bolalar uchun yagona metod yoki dasturdan foydalanish kutilgan natijani bermaydi. Shu bois ta'lim jarayonining dastlabki bosqichida bolaning boshlang'ich ko'nikmalarini kompleks baholash muhim vazifa hisoblanadi.

Boshlang'ich diagnostika bolaning kuchli va rivojlantirilishi zarur bo'lgan tomonlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bu

jarayonda nafaqat akademik bilimlar, balki kommunikativ, ijtimoiy, emotsional, sensor va adaptiv ko'nikmalar ham baholanadi. Zamonaviy maxsus pedagogikada buning uchun VB-MAPP (Verbal Behavior Milestones Assessment and Placement Program), ABLLS-R, PEP-3 kabi baholash tizimlaridan keng foydalaniladi. Ushbu metodikalar bolaning rivojlanish bosqichini aniqlash, individual ta'lim dasturini ishlab chiqish hamda keyingi rivojlanish dinamikasini muntazam monitoring qilish imkonini beradi.

Baholash jarayonida, eng avvalo, bolaning muloqot va kommunikativ ko'nikmalari o'rganiladi. Mutaxassis bolaning ehtiyojlarini qanday ifodalashi, kattalar va tengdoshlari bilan aloqa o'rnatish, savollarga javob berishi, suhbatni boshlashi va davom ettira olishi, ko'z bilan kontakt o'rnatishi hamda navbat kutish qoidalariga rioya qilish darajasini aniqlaydi. Nutqi rivojlanmagan bolalarda esa PECS kartochkalari, imo-ishoralar yoki boshqa alternativ kommunikatsiya vositalaridan foydalanish imkoniyatlari baholanadi. Mazkur ma'lumotlar keyingi pedagogik strategiyalarni tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, bolaning nutqni tushunish darajasi ham alohida e'tibor talab qiladi. Ayrim autizmli bolalar sodda ko'rsatmalarni bajara olsalar-da, murakkab yoki ketma-ket topshiriqlarni tushunishda qiyinchilikka duch keladilar. Shu sababli bolaning og'zaki ko'rsatmalarni, vizual belgilarni, guruhga berilgan topshiriqlarni va ijtimoiy vaziyatlarda qo'llaniladigan iboralarni qay darajada anglay olishi baholanadi. Zarur hollarda vizual jadval, piktogrammalar va bosqichma-bosqich ko'rsatmalar orqali ta'limni tashkil etish tavsiya etiladi.

Inklyuziv ta'limni rejalashtirishda bolaning ijtimoiy o'zaro munosabatlari va dialogik nutqi ham muhim mezon hisoblanadi. Autizmli bolalar ko'pincha suhbat mavzusini davom ettirish, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish yoki o'z fikrini izchil ifodalashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu sababli pedagog tomonidan ijtimoiy hikoyalar (Social Stories), rolli o'yinlar, juftlikda ishlash hamda tengdoshlar vositasidagi o'qitish metodlaridan foydalanish bolaning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi.

O'yin faoliyati ham baholashning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin rivojlanishning asosiy vositasi bo'lib, u ijtimoiy muloqot, tasavvur, nutq va emotsional rivojlanishga xizmat qiladi. Shu bois bolaning mustaqil, syujetli, harakatli va jamoaviy o'yinlarda ishtirok etish darajasi o'rganiladi. Agar bola faqat stereotip harakatlar bilan shug'ullansa yoki yolg'iz o'ynashni afzal ko'rsa, o'yin orqali ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar tashkil etiladi.

Akademik tayyorgarlikni baholash ham individual ta'lim strategiyasini ishlab chiqishda muhim o'rin tutadi. Bola harflarni tanishi, o'qishi, yozishi, sanashi, mantiqiy fikrlashi, topshiriqlarni bajarish ketma-ketligini tushunishi va diqqatni jamlay olishi aniqlanadi. Biroq autizmli bolalarda akademik bilimlar yuqori bo'lishi har doim ham ularning ijtimoiy moslashuvi yaxshi ekanligini anglatmaydi. Shu sababli ta'lim jarayonida akademik rivojlanish bilan bir qatorda hayotiy va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishga ham e'tibor qaratilishi lozim.

Ta'lim ko'nikmalarini baholash davomida bolaning guruhli mashg'ulotlarda ishtirok etishi, o'qituvchining ko'rsatmalariga amal qilishi, topshiriqlarni mustaqil yakunlashi, tengdoshlariga taqlid qilishi va yangi bilimlarni egallash tezligi aniqlanadi. Shu bilan birga, diqqatni boshqarish, faoliyatni rejalashtirish, bir faoliyatdan boshqasiga o'tish hamda o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish darajasi ham o'rganiladi. Aynan ushbu ijro funksiyalari keyinchalik bolaning sinf sharoitida muvaffaqiyatli o'qishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Muammoli xulq-atvorni funksional tahlil qilish ham inklyuziv ta'limni tashkil etishning muhim bosqichidir. Agressiya, autoagressiya, qichqirish, darsdan chiqib ketish, stereotip harakatlar yoki topshiriqni bajarishdan bosh tortish kabi holatlar tasodifiy emas, balki ma'lum sabab va funksiyaga ega bo'lishi mumkin. Bunday xatti-harakatlar ko'pincha muloqotdagi qiyinchilik, sensor noqulaylik, ortiqcha yuklama yoki vazifani bajara olmaslik bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun zamonaviy pedagogik yondashuvda muammoli xulqni jazolash emas, balki uning sababini aniqlash va ijobiy xulqni shakllantirish ustuvor hisoblanadi.

Inklyuziv ta'lim strategiyasini ishlab chiqishda bolaning mustaqil hayot ko'nikmalari ham baholanadi. O'z-o'ziga xizmat qilish, shaxsiy gigiyena, ovqatlanish, kiyinish, maktab jihozlaridan foydalanish, sinf qoidalariga amal qilish va vaqtini boshqarish kabi adaptiv ko'nikmalar bolaning ijtimoiy moslashuvi uchun muhim mezon sanaladi. Zarur hollarda ushbu ko'nikmalar individual mashg'ulotlar va vizual qo'llanmalar yordamida bosqichma-bosqich shakllantiriladi.

Inklyuziv ta'lim muhitida maqsad va strategiyalarni tanlash kompleks diagnostika natijalariga asoslanishi lozim. Baholash natijalari individual ta'lim dasturini ishlab chiqish, mos pedagogik metodlarni tanlash, qo'llab-quvvatlash darajasini belgilash hamda bolaning rivojlanish dinamikasini muntazam monitoring qilish imkonini beradi. Individual yondashuv, ilmiy asoslangan metodlar va mutaxassislar hamkorligi asosida tashkil etilgan inklyuziv ta'lim autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarning nafaqat akademik muvaffaqiyatini, balki ijtimoiy moslashuvi va mustaqil hayotga tayyorgarligini ham sezilarli darajada oshiradi.

Intellektual va nutq qobiliyatlarini aniqlash bilan bir qatorda bolaning mustaqillik ko'nikmalari rivojlanishi ham baholanadi: bola o'quv topshiriqlarini mustaqil bajara oladimi, atrof-muhitdagi o'zgarishlarga tez moslasha oladimi, o'z-o'ziga yordam va shaxsiy gigiyena ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanganmi? Shuningdek, bolaning o'rgatilgan ko'nikmalarni umumlashtirish qobiliyati, yangi bilimlarni o'zlashtirish tezligi va inklyuziya jarayonida kattalarning hamrohligiga ehtiyoji ham baholanadi.

Inklyuziv ta'lim jarayoni shuni nazarda tutadiki, ASB bo'lgan bolalar akademik ko'nikmalarni — o'qish, sanash,

yozish va boshqalarni — me'yoriy rivojlanayotgan tengdoshlari bilan bir qatorda egallaydilar. Biroq autizmga ega bolaning inklyuziyaga qo'shilishidagi asosiy maqsad umumta'lim dasturi bo'yicha bilim olish emas. Chunki bu daraja individual ta'lim sharoitida ham erishilishi mumkin. Inklyuziv muhit esa ASB bo'lgan bolaga nafaqat umumta'lim dasturiga mos bilimlarni egallash, balki rivojlanishini cheklovchi qiyinchilik va muammolarni yengib o'tish imkonini beradi (Harrower, Dunlap, 2001). Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich ko'nikmalarni baholash bolaning individual ta'lim rejasini to'ldirish, pedagogik ishni nutq, kommunikatsiya, ijtimoiy o'zaro ta'sir va boshqa ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirish imkonini beradi. Muayyan ko'nikmaning past darajada rivojlanganligi yoki umuman yo'qligi bolaning inklyuziyaga layoqatsizligini bildirmaydi. Ko'nikmalarni baholash pedagogga o'quv dasturiga yetishmayotgan yoki "zaif tomonlar"ni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni kiritish, shuningdek, mavjud qiyinchiliklarni hisobga olib, mos usul va strategiyalarni tanlash imkonini beradi.

Inklyuziya strategiyalari va metodlari. Autizmga ega bolalarni inklyuziya qilishda bir nechta turli metodik yondashuvlar qo'llaniladi, ularning aksariyati xulq-atvorni modifikatsiya qilish metodikasi — ABA (Applied Behavior Analysis)ga asoslanadi. O'quv muhitini tashkil etish va o'quv faoliyatini strukturaviylashtirish. Vizual jadval. Ushbu strategiya ko'pincha prognoz qilinuvchanlikni oshirish uchun va og'zaki hamda yozma ko'rsatmalarga alternativ sifatida qo'llaniladi. Bir faoliyat turidan boshqasiga o'tish ko'plab autizmga ega bolalar uchun qiyin bo'lib, agressiya yoki nomaqbul xatti-harakatlar shaklida norozilikni keltirib chiqarishi mumkin.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli jalb etish faqatgina ularni umumta'lim sinfiga qabul qilish bilan cheklanmasligini ko'rsatadi. Inklyuziyaning haqiqiy samaradorligi bolaning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan pedagogik jarayon, moslashtirilgan ta'lim muhiti va mutaxassislar hamkorligiga bog'liq. Tadqiqot davomida tahlil qilingan ilmiy manbalar autizmlı bolalarning rivojlanish darajasi, kommunikativ imkoniyatlari va sensor xususiyatlari bir-biridan sezilarli farq qilishini tasdiqlaydi. Shu sababli inklyuziv ta'lim jarayonida standart yondashuv emas, balki differensial va individual pedagogik strategiyalar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarda akademik salohiyat ko'pincha ularning ijtimoiy va kommunikativ imkoniyatlaridan yuqori bo'ladi. Ayrim o'quvchilar matematika, informatika yoki boshqa fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtira olsalar-da, tengdoshlari bilan muloqot qilish, guruh faoliyatida ishtirok etish yoki o'qituvchi ko'rsatmalarini ijtimoiy vaziyatga mos ravishda qabul qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu holat inklyuziv ta'limni rejalashtirishda faqat akademik natijalarga emas, balki funksional hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat sifatida autizmlı bolalarda kuzatiladigan sensor sezuvchanlik va emotsional boshqaruv muammolari alohida namoyon bo'ldi. Oddiy maktab muhiti — baland shovqin, ko'p sonli o'quvchilar, yorqin yoritish yoki tez-tez o'zgarib turadigan faoliyat turlari — ayrim bolalarda stress holatini yuzaga keltirishi mumkin. Natijada bola o'zini noqulay his qiladi, topshiriqlarni bajarishdan bosh tortadi yoki stereotip harakatlarni kuchaytiradi. Demak, inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish uchun nafaqat o'quv dasturi, balki sinfning jismoniy muhiti ham bolaning sensor ehtiyojlariga moslashtirilishi zarur.

Tadqiqot natijalari pedagogning kasbiy tayyorgarligi inklyuziya muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ham ko'rsatdi. Maxsus pedagogik bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan o'qituvchi bolaning xatti-harakatlarini to'g'ri talqin qiladi, muammoli vaziyatlarni oldindan bashorat qila oladi va mos pedagogik strategiyalarni qo'llaydi. Aksincha, autizm xususiyatlari haqida yetarli bilimga ega bo'lmagan pedagoglar ayrim xatti-harakatlarni intizomsizlik yoki tarbiyasizlik sifatida baholashlari mumkin. Bu esa bolaning maktabga moslashishini qiyinlashtirib, uning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Muhokama davomida ota-onalar va mutaxassislar hamkorligining ahamiyati ham yaqqol namoyon bo'ldi. Autizmlı bolaning rivojlanishi bo'yicha eng to'liq ma'lumot ota-onalarda mavjud bo'lib, ular bolaning qiziqishlari, motivatsiyasi, qo'rquvlari va kundalik xulq-atvori haqida muhim axborot bera oladilar. O'qituvchi, psixolog, logoped, defektolog va ota-onalar o'rtasidagi muntazam hamkorlik individual ta'lim dasturini takomillashtirish hamda rivojlanish dinamikasini nazorat qilish imkonini beradi. Ayniqsa, maktab va oilada qo'llanilayotgan pedagogik yondashuvlarning uyg'unligi ta'lim natijalarining barqarorligini ta'minlaydi.

Tahlillar shuningdek, inklyuziv ta'limda ilmiy asoslangan metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. ABA, TEACCH, vizual qo'llab-quvvatlash, PECS, ijtimoiy hikoyalar (Social Stories), video-modellashtirish va tengdoshlar vositasida o'qitish kabi metodlar bolaning kommunikativ faolligi, mustaqilligi va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi. Biroq ushbu metodlarning samaradorligi ularni kompleks tarzda, bolaning individual ehtiyojlari va rivojlanish darajasini hisobga olgan holda qo'llashga bog'liq. Faqat bitta metoddan foydalanish barcha muammolarni bartaraf eta olmaydi.

Shuningdek, muhokama natijalari inklyuziv ta'limning muvaffaqiyati ta'lim muassasasida inklyuziv madaniyatning shakllanganlik darajasiga ham bog'liqligini ko'rsatadi. Agar sinfdoshlar, pedagoglar va maktab jamoasi autizm haqida yetarli bilimga ega bo'lsa hamda xilma-xillikni tabiiy holat sifatida qabul qilsa, autizmlı bolaning ijtimoiy moslashuvi ancha oson kechadi. Shu sababli nafaqat autizmlı bolalar, balki ularning tengdoshlari, pedagoglar va ota-onalar uchun ham inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan targ'ibot va treninglarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston ta'lim tizimida inklyuziv ta'limni bosqichma-bosqich rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarning sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq amaliyotda maxsus tayyorgarlikka ega pedagoglar sonining yetarli emasligi, diagnostika vositalarining cheklanganligi, metodik qo'llanmalar va texnik resurslarning kamligi kabi muammolar saqlanib qolmoqda. Shu bois pedagoglarni qayta tayyorlash, zamonaviy baholash metodikalarini joriy etish, maktablarda psixologik-pedagogik xizmatlarni kuchaytirish hamda ota-onalar bilan hamkorlikni yanada rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga muvaffaqiyatli jalb etishda ularning rivojlanish xususiyatlarini har tomonlama baholash muhim ahamiyatga ega. Baholash natijalari asosida individual ta'lim maqsadlari belgilanadi hamda mos pedagogik strategiyalar tanlanadi. Quyidagi jadvalda autizmli bolalarda baholanishi lozim bo'lgan asosiy rivojlanish yo'nalishlari va ularga mos tavsiya etiladigan pedagogik yondashuvlar keltirilgan.

Jadval 1. Autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga tayyorlashda baholanadigan asosiy ko'nikmalar va pedagogik strategiyalar

Baholash yo'nalishi	Kuzatiladigan holatlar	Tavsiya etiladigan pedagogik strategiyalar
Kommunikativ ko'nikmalar	Muloqotni boshlash, ehtiyojlarini ifodalash, savollarga javob berish	PECS, vizual kartochkalar, ijtimoiy hikoyalar (Social Stories), nutqni rivojlantirish mashg'ulotlari
Nutqni tushunish	Og'zaki ko'rsatmalarni anglash, topshiriqlarni bajarish	Qisqa va aniq ko'rsatmalar, vizual jadval, bosqichma-bosqich yo'riqnoma
Ijtimoiy moslashuv	Tengdoshlari bilan hamkorlik, guruh faoliyatida ishtirok etish	Juftlikda ishlash, kichik guruh mashg'ulotlari, tengdoshlar vositasidagi o'qitish
Sensor xususiyatlar	Shovqin, yorug'lik, jismoniy kontaktga sezuvchanlik	Sensor tanaffuslar, tinchlanish burchagi, muhitni moslashtirish
Akademik tayyorgarlik	O'qish, yozish, sanash va diqqatni jamlash	Individual topshiriqlar, differensial ta'lim, vizual materiallardan foydalanish
Mustaqil faoliyat	O'z-o'ziga xizmat qilish, topshiriqlarni mustaqil bajarish	Kun tartibi jadvali, mustaqil ish algoritmlari, rag'batlantirish tizimi
Muammoli xulq-atvor	Agressiya, stereotip harakatlar, darsdan chalg'ish	Xulq-atvorni funksional tahlil qilish, ABA elementlari, ijobiy mustahkamlash

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga tayyorlash faqat akademik bilimlarni baholash bilan cheklanmaydi. Bunda kommunikativ, ijtimoiy, sensor va adaptiv ko'nikmalarni ham kompleks o'rganish zarur. Har bir yo'nalish bo'yicha qo'llaniladigan pedagogik strategiyalar bolaning individual ehtiyojlariga mos ravishda tanlanganda inklyuziv ta'lim samaradorligi ortadi, o'quvchining ta'lim jarayoniga faol ishtiroki ta'minlanadi hamda uning ijtimoiy moslashuvi va mustaqil hayot ko'nikmalari bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli jalb etish ko'p omilli va uzluksiz jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Individual yondashuv, ilmiy asoslangan pedagogik metodlar, moslashtirilgan ta'lim muhiti, mutaxassislar va ota-onalarning hamkorligi hamda inklyuziv madaniyatni rivojlantirish autizmli bolalarning nafaqat akademik muvaffaqiyati, balki ijtimoiy moslashuvi, mustaqilligi va kelgusidagi hayot sifatini oshirishning muhim shartlari hisoblanadi.

Xulosa. Autizmga ega bolalarni umumta'lim tizimiga qo'shish jarayoni boshqa buzilishlar yoki rivojlanish xususiyatlariga ega bolalarni qo'shishdan farq qilishi mumkin. Nutq va ijtimoiy muloqot ko'nikmalarining yetarlicha rivojlanmaganligi, motorika buzilishlari, sensor stimullarni integratsiya qilishdagi muvozanatsizlik, muntazam harakatlarga qiziqish va tor doiradagi qiziqishlar kabi xususiyatlar bolaning intellektual darajasi yoki akademik qobiliyatidan qat'i nazar, uning inklyuziv sinfga qo'shilishida sezilarli to'siqlarga aylanishi mumkin. Shu sababli, autizm spektridagi bolalar ushbu qiyinchiliklarni yengib o'tib, oddiy sinfdan o'qiy olishlari uchun ilmiy adabiyotlarda samaradorligi isbotlangan maxsus usullar va strategiyalarni qo'llash zarur. Bolaning ta'lim jarayonini boshlashdan oldingi bilim va ko'nikmalar darajasini baholash nafaqat akademik ko'nikmalarni o'zlashtirishdan tashqari qo'shimcha ta'lim maqsadlarini belgilash, balki bolaning imkoniyatlariga mos usullarni tanlashga ham yordam beradi. Inklyuziya strategiyalari turli darajadagi qo'llab-quvvatlash va intensivlikni talab qiluvchi keng ko'lamli usullarni o'z ichiga oladi va

ularning aksariyati ABA (xulq-atvorni o'zgartirish metodikasi)ga asoslanadi. Ko'plab usullar yordamchi signallar, rag'batlantirish va ta'lim jarayonini strukturaga solish metodologiyasidan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu strategiyalar majmuada qo'llaniladi, ularni qo'llash darajasi bolaning individual qobiliyatlari va rivojlanish dinamikasiga qarab belgilanadi. Kattalarning doimiy ko'magidan bosqichma-bosqich tengdoshlarning yordamiga, so'ngra o'z faoliyatini mustaqil boshqarishga o'tish jarayoni autizmga ega bolaga zarur ko'nikmalarni egallashga va maktab inklyuziyasini muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beradi. Bundan tashqari, faqat akademik bilimlarni o'zlashtirish uchun sinfga qo'shilishning o'zi yetarli emas. Autizm spektridagi bola ijtimoiy muhitda, jumladan, ta'lim tizimidan tashqarida ham "moslashib yashash" uchun zarur bo'lgan funktsional ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini egallashi lozim. O'z huquqlarini va qadr-qimmatini himoya qilish, tengdoshlari bilan umumiy qiziqishlarni topish, hamkorlik qilish va ular bilan munosabat o'rnatish, do'stlik va yaqin aloqalarni qo'llab-quvvatlash – bularning barchasi jamiyatda munosib hayot kechirish uchun muhim ko'nikmalardir va maktabdan tashqaridagi mustaqil hayot uchun zaruriy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Inklyuziya jarayoni pedagogik jamoaning uyg'un ishlashi, maxsus metod va yondashuvlarni qo'llashi, inklyuziyani bir jarayon sifatida qabul qilishi va katta emotsional hissani talab qiladi. Inklyuziya jarayonining murakkabligi, insoniy munosabatlarning murakkabligi singari, barcha muammolar va qiyinchiliklarni hal etuvchi yagona yo'lga ega emas. Har bir autizmga ega bolaning o'ziga xosligi, u qo'shiladigan muhit imkoniyatlari, pedagoglarning professionalligi va motivatsiyasi – bularning barchasi inklyuziya maqsadlari va strategiyalarini individual ravishda tanlashni talab qiladigan murakkab mexanizmni tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Анохин П. К. *Принципы системной организации функций*. – М.: Наука, 1973. – 320 с.
2. Башина В. М. О синдроме раннего детского аутизма Каннера // *Невропатология и психиатрия*. – 1974. – Вып. 10. – С. 1538–1542.
3. Бернштейн Н. А. *О построении движений*. – М.: Медгиз, 1947. – 255 с.
4. Венгер Л. А., Ибатуллина А. А. Соотношение обучения, психического развития и функциональных особенностей созревающего мозга // *Вопросы психологии*. – 1989. – № 2. – С. 15–24.
5. Выготский Л. С. История развития высших психических функций // *Собрание сочинений*: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – С. 5–328.
6. Доман Г. *Что делать, если у вашего ребенка повреждение мозга*. – М., 2007. – 320 с.
7. Горюнова А. В. *Неврологические предшественники и маркеры предрасположенности к шизофрении (проспективное исследование детей раннего возраста из группы высокого риска по шизофрении)*: автореф. дис. ... д-ра мед. наук. – М., 1995. – 42 с.
8. Горячева Т. Г., Султанова А. С. *Сенсомоторная коррекция при нарушениях психического развития в детском возрасте*. – М., 1999. – 96 с.